

7

‘Ik had hem lief als de appel van mijn oog’.

Witsens briefwisseling met Gijsbert Cuper

Witsens briefwisseling met geleerden vormde een wereld apart. In de republiek der letteren heersten eigen codes en conventies. De lidmaten hadden één gezamenlijk doel, en dat was het verzamelen van kennis om tot Waarheid te komen. Tot de codes hoorde dat iedere geleerde uit het oogpunt van godsdienst en nationaliteit gelijk was. Een andere gold de etiquette: geleerden waren vrienden voor elkaar en hoorden elkaar te helpen. Deze vriendschapsethiek hield een soort morele overeenkomst in waarin dienstverlening en patronage de leidende principes vormden.¹ Daarin verschilde het maar weinig van de vriendschapsmores in het gewone leven, waar vriendschap vooral een kwestie was van elkaars voordeel betrachten. Tezamen met de voor geleerden specifieke taal, het Latijn, waren deze codes erop gericht een goede onderlinge communicatie te waarborgen. Want communicatie, dáár ging het in de republiek der letteren om. Het vormde niet alleen de essentie van haar bestaan, maar het was ook onmisbaar voor het beoogde doel, de ‘voortzetting der wetenschap’.

Dat Witsen met veel uiteenlopende geleerden in correspondentie heeft gestaan, valt hoofdzakelijk op te maken uit zijn publicaties, aangezien er van zijn brieven nauwelijks iets bewaard is gebleven, noch van de kant van de schrijver, noch van de ontvanger. Over en weer is slordig met dit erfgoed omgegaan. In 1761 blijkt nog door de familie een ‘Album van de Doorluchte Heer Nicolaas Witsen’ geveild te zijn, voorzien van afbeeldingen, dat volgens de catalogus ‘de handschriften van vele mannen, zeer beroemd in wetenschap, kunsten etcetera’ bevatte. Dit bracht het voor die tijd niet geringe bedrag van 15 gulden op, maar tot dusver is er van deze collectie nog niets teruggevonden.

In zijn biografisch overzicht ‘Kort verhael’ uit 1711 noemt Witsen als zijn aanzienlijkste correspondenten achtereenvolgens de tsaar van Moskovië, de koning van Engeland, de hertogen van Florence en Koerland, de landgraaf van Hessen, de bisschop van Munster, de spreker van het Engelse parlement ‘Mr. Harlay’, Job Ludolf, ‘en anderen’. Het is duidelijk dat hun vooraanstaande maatschappelijke positie voor hem de belangrijkste maatstaf was. Aan toonaangevende geleerden onder zijn correspondenten als Leibniz ging hij voorbij, een duidelijke verklaring van hoe hij zijn plaats in de wereld opvatte. Dat hij Job Ludolf wél in dit rijtje vermeldt, die tegenwoordig juist bekend is als

linguïst en oriëntalist, kwam doordat deze eveneens een prominente Duitse bestuursambtenaar was, namelijk rijkshofraad.

Wat hier ook van zij, van de geleerden met wie Witsen gedurende langere tijd met enige regelmaat brieven wisselde, blijken uiteindelijk nog vier correspondenties bewaard te zijn, en ook die zijn niet compleet. Deze betreffen de brieven van en naar Dirk Rembrandtszoon van Nierop, Gottfried Wilhelm Leibniz en Gijsbert Cuper; de brieven met Matthaeus alleen van de kant van Witsen. Verder is aantoonbaar dat Witsen te eniger tijd correspondeerde met Isaac Vossius, Adriaan Reland, Jacobus Tollius, Herbert de Jager (vanuit Perzië en Oost-Indië), de Deen Niels Stensen (Nicolaus Steno), alsmede de Duitsers Job Ludolf, Andreas Müller, Andreas Cleyer, Georg Everhard Rumphius en Engelbert Kaempfer – de laatste drie eveneens vanuit de Oost. Over de aard en intensiteit van de brieven van de overige geleerden met wie Witsen correspondeerde (waarvan kopieën liggen bewaard in de correspondentie met Cuper of die in zijn boeken staan genoemd), valt wegens gebrek aan gegevens geen uitspraak te doen. Hetzelfde geldt voor een aantal auteurs die een boek aan Witsen hadden opgedragen: wisselden zij alleen enkele brieven met elkaar (bijvoorbeeld om Witsen te vragen of zij hun boek aan hem mochten opdragen), of onderhielden zij een regelmatige correspondentie? Gezien de relatieve compleetheid en lange duur van hun correspondentie en het soort onderwerpen dat in hun brieven wordt aangeroerd, gaat dit hoofdstuk over Witsens ‘commerce de lettres’ met zijn Deventer vriend, de burgemeester en oudheidkundige Gijsbert Cuper.

‘Commerce de lettres’

Gijsbert Cuper (Hemmen 1644-Deventer 1716) en Nicolaes Witsen onderhielden gedurende 33 jaar een ‘commerce de lettres’. In de republiek der letteren hield dit in dat wanneer twee geleerden instemden om met elkaar brieven uit te wisselen, zij zich aan bepaalde condities gebonden wisten die niet zomaar eenzijdig waren op te heffen. Deze condities betroffen onder meer de regelmatige wederzijdse verstrekking van nieuws en, zoals gezegd, het ethos van samenwerking en dienstverlening.²

De 207 brieven die van deze correspondentie bewaard zijn gebleven, bevinden zich in de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam. Zij gaan hoofdzakelijk over land- en volkenkundige kwesties, waarbij talrijke tekeningen en rapporten het geschrevene ondersteunen. In deze brieven drijft ook naar boven waarom Witsen zijn twee historische levenswerken nooit aan het grote publiek heeft vrijgegeven. De brieven van Witsen werden al aan het eind van de negentiende eeuw gepubliceerd, als curiositeit in een bijlage van zijn biografie. De brieven van Cuper daarentegen bleven lang onaangeroerd, wat vooral te wijten zal zijn geweest aan hun sterk verschillende karakter. Maar bekeken uit het oogpunt van ‘geleerdencorrespondentie’ zijn zij weer uiterst informatief. Doordat Cuper een omvangrijk internationaal netwerk aan correspondenten bezat, valt juist uit zijn brieven te vernemen wat er in de decennia rond de eeuwwis-

seling onder de Europese geleerden leefde: hoe hun omgang met elkaar was, wat de onderwerpen waren die hen bezighielden, en over welke middelen zij beschikten ‘tot voortzetting der wetenschap’. De tussen beide geleerde burgemeesters gewisselde brieven vertellen ook hoe ze bij ‘hun studie’, zoals zij het noemden, te werk gingen en wat de vragen waren die ze zich stelden, welke criteria zij hanteerden en hoe hun bewijsvoering verliep. Ze geven inzicht in de manier waarop een geleerde uit die tijd reisverhalen las en hoe hij de prenten daarin interpreteerde. Voor de ideeëngeschiedenis vormen de brieven dan ook een onmisbare illustratie van het verschuivend wereldbeeld van de verlichte, vroegachttiende-eeuwse geleerde.

Gijsbert Cuper

Witsen ontmoette Gijsbert Cuper in 1683 in Den Haag. Beiden hadden daar zitting in de Staten-Generaal, Witsen tussen de jaren 1683 en 1685, Cuper van 1681 tot 1694. Op het moment van hun kennismaking had Cuper zijn naam al als geleerde in de republiek der letteren gevestigd.

De eerst bewaarde brief van Cuper dateert van augustus 1683. De aanleiding was zijn bezoek aan Witsens kabinet, of, zoals hij in het Latijn schreef, ‘museum’. De brief staat bol van loftuitingen en geleerde vergelijkingen, aangezien Witsen Cuper er het ontwerp van zijn kaart van Tartarije had laten zien. Een kopie van dezelfde brief werd verstrekt aan redacteur Pierre Bayle, die hem publiceerde in zijn geleerdentijdschrift *Nouvelles de la République des Lettres*. Witsen was zeer verguld en plaatste hem als aanbeveling voor in de eerste druk van zijn boek over Tartarije. Wie was Gijsbert Cuper?

Op Cuper zijn tegelijk de etiketten ‘polyhistor’, ‘orakel van de geleerde wereld’ en ‘vurig Oranjezind regent’ van toepassing. Als vierentwintigjarige werd hij tot hoogleraar geschiedenis en welsprekendheid aan de Illustere School te Deventer benoemd; vier jaar later werd hij daar rector. Zijn loopbaan als regent volgde niet lang daarna. Vanaf 1698 behoorde hij tot de twaalf vaste schepenen, wat inhield dat hij twee maanden per jaar samen met een andere regent roulerend burgemeester was.³

In 1681 legde Cuper voor dertien jaar zijn hoogleraarsambt neer om Overijssel te vertegenwoordigen in de Staten-Generaal te Den Haag. Van zijn kennis van het Latijn werd dankbaar gebruikgemaakt voor het opstellen en vertalen van brieven naar hoven waar dit de kanselarijtaal was. Zijn stijl van formuleren waardeerde men zo dat het Zweedse hof, waarvoor hij soms ook opdrachten vervulde, ze ook in het Zweeds vertaald wilde zien.⁴ Ook Witsen liet zich niet onbetuigd in het geven van complimenten en speelde Cupers epistels bovendien aan andere ‘liefhebbers’ in de Staten-Generaal door. Zomer 1706 vertrouwt hij hem toe dat hij, toen hij op een vergadering vernomen had dat Cuper de Latijnse vertaling van een gewichtige brief naar Wenen op zich had genomen, meteen de gelegenheid had aangegrepen om zijn ‘Hoge geleetheit en groote kunde in die tael en alle outheyt opentlijk te roemen. Wat seg ik roemen, naer waarheyt te verhaelen, hoe U Wel Ed. sig van outs also queet met

Portret van de Deventer burgemeester en oudheidkundige Gijsbert Cuper door Jan de Baen. Links van hem de personificatie van de stedenmaagd Deventer, rechtsachter de beelden van Minerva, godin van de wijsheid, en Harpocrates. Over dit Egyptische godje schreef Cuper in 1676 een boek. Olieverf op doek, 133 x 112 cm.

in het netste latijn den Staet tot Stokholm in haer brieven te doen spreken, daer men nog van roemt.’

In 1694 stapte Cuper op als gedeputeerde in de Staten-Generaal. In weerwil van zijn ambitie was zijn rol in de grote politiek daarna uitgespeeld. Op één uitzondering na: zijn benoeming in de zomer van 1706 tot gedeputeerde te velde omwille van de Spaanse Successieoorlog. Zijn verdere leven bracht hij hierna afwisselend door met een plaats in de plaatselijke magistratuur en aan de Illustere School, met zijn correspondentie en zijn oudheidkundige studies. Sinds hij in 1689 weduenaar van Alida van Suchtelen was, de moeder van zijn vijf dochters en een vroeg overleden zoon, gaven een paar ongetrouwde dochters de leiding aan de huishouding voor hem.

Cuper bewoonde een fraai huis met een indrukwekkende renaissancegevel aan het Grote Kerkhof, dat in 1862 plaats moest maken voor de huidige schouwburg. In dit kostbaar gemeubileerde pand kreeg hij koning Frederik I van Pruisen te logeren en ontving hij de hertog van Marlborough.

Op vrijdagochtend 9 mei 1711 brachten ook de bibliotheke gebroeders Von Uffenbach een bezoek aan de oudheidkundige. Beide broers waren tussen 1710 en 1711 bezig met het maken van een – tweede – tocht langs de belangrijkste kabinetten en bibliotheken van Groot-Brittannië, het Duitse Rijk en de Nederlanden. Zij lieten weinig aan hun oog ontsnappen, zo blijkt uit hun later

geboekstaafde ervaringen, de eigenaardigheden van de bezitters inbegrepen. Cupers bibliotheek bevond zich in een grote kamer 'boven', en hoewel die naar hun schatting niet boven de drieduizend boekdelen kwam, bevatte hij niettemin de voortreffelijkste en kostbaarste werken.⁵ Vooral zijn verzameling oudheidkundige boeken maakte veel indruk. Hiervan liet Cuper hun niet alleen de duurste en zeldzaamste oude werken zien, maar ook zeer veel nieuwe, vooral uit Italië, die in Duitsland en Holland nog onbekend waren, aldus Zacharias von Uffenbach. Zij werden hem toegezonden door curieuze liefhebbers met wie hij uitgebreid brieven wisselde zodra ze uit waren gekomen, 'ja wie er uns selbst sagte, von dem Gross-Herzog von Florenz, und von dem Pabst'. Ze vergaapten zich ook aan Cupers omvangrijke correspondentie. Hij liet hun een twintigtal pakketten met brieven zien. Ingebonden zou elke band wel de dikte van een hand uitmaken, meende de schrijver. Hij zag dat Cuper ze naar het land van herkomst indeelde en dat hij daar zijn eigen brieven dan bij voegde. 'Sie handeln meistentheils von raren Numis und andern Antiquitäten, die zum öftern entweder mit der Feder abgerissen, oder in Kupfer gestochen, oder auf andere Manier dabey liegen.' Vol bewondering meende hij:

Es ist gewiss ein ganz ungemainer Vorrath, und ist fast kein gelehrter Antiquarius in der Welt, von dem nicht Briefe aus allen Landen allhier sind zu sehen. Wenn er viele von einem Autore bey einander hat, lässet er sie mit seinen Antworten in einem Band binden. Wie er uns denn wohl zehen Volumina von dergleichen zeigte.

Aan deze manier van opbergen moest Cuper net de laatste hand hebben gelegd, want in de loop der tijd had hij nog andere systemen ontwikkeld om zijn brieven op te slaan en op onderwerp te zetten, een bezigheid waarvan de uitvoering hem zeer veel tijd had gekost.⁶

Over zijn ijdelheid had Uffenbach ook het een en ander mee te delen. Want ook al moest hij 'mit Grund der Wahrheit' bekennen dat hij hem een 'voortreffelijk man' vond, die hij niet genoeg kon bewonderen om zijn grote vlijt en zijn uitgebreide correspondentie naast zijn drukke burgemeesterschap, niettemin betoonde 'der gute Mann' zich ook 'nimis gloriosus'. Toen Cuper bijvoorbeeld de Von Uffenbachs naar de kamer geleidde waarin zich zijn muntenkabinet bevond, dat hun overigens een beetje tegenviel, vertrouwde de 'Antiquarius' hun niet alleen toe dat in dezelfde kamer de koning van Pruisen had gelogeed, maar ook dat hem uit Italië het aan de muur hangende portret van paus Clemens XI was toegestuurd. Hij verhaalde daarbij hoe de paus hem als groot liefhebber van oudheden zo hoog aansloeg dat hij Cuper heel vaak liet schrijven, en dat de paus zo veel genoegen uit zijn brieven putte, dat aan hem ook alle brieven moesten worden voorgelezen die aan goede vrienden van hem waren gericht. 'Ob ich nun gleich diese alles wohl glaube,' reageerde Von Uffenbach daarop, 'so liess es doch nicht wohl, so etwas von sich, zumal auf die Manier, wie es geschahe, vorzubringen.'

Van Cuper zijn meerdere portretten overgeleverd, geschilderd door bekende kunstenaars als Jan de Baen (met als pendantschilderij dat van zijn vrouw), Gerard Terborch en Caspar Netscher. Op het eerste schilderij, een kniestuk, staat hij tezamen met de attributen van zijn burgemeesterlijke waardigheid en geleerdheid afgebeeld: de geleerdheid door middel van twee antieke beeldjes, Pallas en Harpocrates – de Egyptische god van de stilzwijgendheid, over wie Cuper in 1676 een publicatie liet verschijnen. Het tweede, vermoedelijk vroegere en veel kleinere schilderij, voert op de ovale, rijkgesculptuurde lijst zijn wapenschild met lijfspreuk, ‘Honesta suopte ingenio’, ontleend aan Tacitus (*Annales* III, 26). Vertaald luidt dit: het goede om zichzelf wil [en niet om een beloning].⁷

Een jaar voor zijn dood in 1715 werd Cuper gehonoreerd met het erelidmaatschap van de Parijse Académie des Inscriptions et Belles Lettres. Hoewel er al eerder enige brieven van hem tezamen met die van anderen waren gepubliceerd, zou het nog tot 1742 duren voordat een verre neef zich geroepen voelde om een eerste selectie van alleen Cupers brieven te laten verschijnen.⁸

Van de indrukwekkende correspondentie die Cuper met uiteenlopende geleerden over heel Europa voerde, in het Latijn, Frans en Nederlands, is het grootste deel nog bewaard. Om een beeld van de omvang te krijgen: de Koninklijke Bibliotheek (KB) bezit van hem een collectie brieven die 146 delen omvat, waaronder zich correspondenties bevinden met – om er een paar te noemen – Gottfried Wilhelm Leibniz, Jean Leclerc, Jobus Ludolphus, Nicolaes Heinsius, Antonio Magliabechi, Johann Jacob Scheuchzer, Jacobus Tollius, Antonius Matthaeus, Adriaan Reland, Claude Niçaise, Henry Newton, Pierre Bayle, Antoine Galland, abbé Jean-Paul Bignon, Joannes Georgius Graevius, Theodorus Janssonius van Almeloveen en Petrus Burmannus. Voorts bevinden zich in het Nationaal Archief te Den Haag zestien delen met brieven en documenten van bestuurlijke aard.⁹ De briefwisseling met Witsen berust als gezegd in de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam.¹⁰ In plaats van deze 166 delen besloeg Cupers correspondentie volgens de historicus Bosscha oorspronkelijk evenwel meer dan 200 delen.

Petrus Bosscha (1789-1871), die zich veel met het werk van Cuper bezig heeft gehouden en in 1815 zijn ambt als hoogleraar aan het Athenaeum in Deventer aanvaardde met een *Oratio de Gisberto Cupero*, had in 1854 de gehele collectie van C.A. van Munster Jordens verworven, een nazaat van Cuper. Datzelfde jaar nog verkocht hij de collectie voor 400 gulden door aan zowel het Rijk als de stad Amsterdam. Na de dood van Bosscha vielen nog enkele andere Cuperiana uit zijn bezit aan het Rijksarchief toe. Dezelfde Bosscha had reeds in 1842 een poging gedaan om de inhoud van de brieven te catalogiseren in *Opgave en verspreiding van de handschriften nagelaten door Gisbertus Cuperus*, maar moet na 35 delen dit werk voor gezien hebben gehouden.

Cuper was bijzonder trots op de uitgebreidheid van zijn correspondentienetwerk. Immers, hoe meer mensen met hem correspondeerden, des te beter

x. soo als ik die heb laeten aftekenen, in welcke
Ende voor die ghene deivelde de Heer de Brilyn
in het ^{roep ophlimmen} ~~san~~ en in het dwars ons geyven heeft,
alhoewel de eerste oek wel dwars ~~sonden~~ ~~teunheit~~ en moeten
gelesen ~~moeten~~ werden

ΥΥΥΥΥΥΥΥΥΥΥΥΥΥΥΥΥΥΥΥΥΥΥΥΥΥΥΥΥΥ

Ende alhoewel het wel seker is, dat gheen
mensch dese letters of characters verstaat
soo schynt het my nochtans toe, dat deselve
eene byzondere overeenkominghe hebben
met de Egyptische, waer van hier by gaanz
twee staaltjes, genomen uyt eene op sinnen
gestelde Inscriptie ^{in en uyt eene op steen ghouwen} ~~genoo~~ die ~~te~~ vinden is in
eenen brief geschreven door de H. Rigord
welke staat in de Memoren van Trevoux
Artic. 89. van de maand Mey 1704. van
den Francken druk; en Tom. IV. p. 430.
van den Amsterdamse:

ΑΥΥΥΥΥΥΥΥΥΥΥΥΥΥΥΥΥΥΥΥΥΥΥΥΥΥΥΥΥΥ
v.2.

Ende schynen hier mede al wat overeen-
tehooven soodaene characters als by de
Heer Lucas staen op een voet of piedestal
van een beeld; als mede op twee gepra-
verde stenen, soo als die afgete-
kent hier mede neffens gaen

Brief Cuper aan Nicolaes Witsen met spijkerschrift, 15 januari 1715.

hij op de hoogte was en des te meer aanzien hij verwierf. Dat geldingsdrang een belangrijke drijfveer vormde, bewijst het volgende citaat uit een brief aan Jean-Paul Bignon, de hofprediker van Lodewijk xiv, waarin Cuper opschept over zijn netwerk:

Ma petite terre [te weten zijn buitengoed Oxen] me donne beaucoup de plaisir, quand je reçois des lettres, telles que les vôtres, & celles des Sçavans de Paris, pour ne pas parler d'autres, qu'on m'envoie de toutes parts; & même du Cap de Bonne Esperance, d'où un Sçavant Missionnaire m'a écrit, & une promet de me communiquer l'année qui vient, quelques particularitez sur Messieurs les Hottentots.¹¹

Cuper hield op gezette tijden zijn correspondentievrienden er ook van op de hoogte wie zijn nieuwe aanwinsten in zijn netwerk waren – hij deed dit niet alleen om zijn eigen belang zo nog eens te onderstrepen, maar ook omdat zijn andere correspondenten nu ook van deze nieuwe kanalen zouden kunnen profiteren. Zoals bijvoorbeeld in Smyrna. 'Ik hebbe daer aen gewonnen verscheide Correspondenten,' berichtte Cuper in 1715 aan Witsen, 'als den Consul van Vrankryck, die de outste Doghter heeft getrouwt van de Heer de Hohepied, die mij te vooren heeft geschreven, dat hij begerig was met mij te corresponderen ende dat seer groote lust hadde tot het versaemelen van medallies, inscriptien, beelden, en al wat ons van de Outheit overig was.' Bemiddelaar hierin was de abt Pierre-Claude Fontenai geweest, lid van de Académie des Inscriptions et Médailles, die 'nu mede een van mijn Correspondenten is', terwijl hij bovendien de overste van de kapucijners Hierotheus in Smyrna 'binnen' had, 'een heel Curieux liefhebber'. Deze had hem al beloofd met de volgende post enige rariteiten toe te sturen. Aangezien de kapucijner op het punt van vertrek naar Syrië, Palestina en Egypte stond, had Cuper hem meteen verzocht tekeningen te maken van de in de grotten aan de oever van de Nijl afgebeelde 'Historien', die 'de Heer Paul Lucas' beschrijft in het boek over zijn eerste reis door Egypte. In dezelfde brief vertelt hij verder nog dat de Engelse consul (William Trumbull) hem allerlei wetenswaardigs over medailles en inscripties had toegestuurd.¹²

Maar Cuper had nog veel meer correspondenten in deze kwartieren zitten, onder wie de consuls te Aleppo Coenraad Calckberner en Giovanni Gosche, Johannes Pikerus, eveneens vanuit Aleppo, de predikant Hendrik Francken, de reeds genoemde Daniel de Hohepied (een neef van Witsens echtgenote Catharina, van 1687 tot 1723 'consul te Smyrna' en in 1704 verrijkt met de titel van baron), alsmede graaf Justinus Colyer, schoonvader van de laatste en in 1680 ambassadeur van de Staten-Generaal bij de 'Ottomanische Porte'. Cuper had dit historisch vermaarde gebied dus behoorlijk met informanten weten te bestrijken teneinde aan eerstehands berichten, bijzondere penningen, inscripties en objecten te kunnen komen. Van wat hij van hen aan oudheidkundigs kreeg toegestuurd, deed hij op zijn beurt weer trouw verslag in brieven naar

zijn uiteenlopende correspondenten en tijdschriften.¹³ Helaas blijken veel van deze brieven toch in de KB te ontbreken, hetgeen vooral ten aanzien van de correspondentie met Daniel de Hoche pied valt te betreuren, die, aldus Bosscha, van 1688 tot 1715 liep.

Cupers correspondentie betrof in hoofdzaak antieke munten en penningen, zijn specialiteit tenslotte. In het Latijn gaf hij hierover verschillende boeken uit. Vanzelfsprekend kwamen Cupers numismatische activiteiten ook aan de orde in de briefwisseling met Witsen, evenals zijn overwegingen om deze 'redes kavelingen' het licht te doen zien. Desondanks blijken de meeste in portefeuille te zijn blijven liggen. Bosscha noemt hiervoor als mogelijke redenen: staatkundige beslommingen, zijn reusachtige correspondentie, maar vooral

[...] zijne zucht om alles te omvatten en te onderzoeken welke hem veel deed lezen, verzamelen, aantekenen en onder zekere hoofdstukken vereenigen, waardoor hij eenen aanzienlijken schat van adversaria verkreeg, doch om welke te schiften en tot volledigheid te brengen hem schier een tweede leven zou nodig geweest zijn, [...] welk eene vlijt en zorg hij aanwendde, om de onderwerpen, die hij behandelde zoo volledig mogelijk te maken, niets in het licht gevende, hetwelk hij niet met de uiterste zorgvuldigheid onderzocht, beschaafd en voltooid had.¹⁴

Veenendaal veronderstelt in *Het dagboek van Gijsbert Cuper* bovendien dat Cuper 'de gave der compositie, der constructie' miste. In een brief aan La Croze schreef Cuper zelf hierover:

l'esperance de pouvoir remarquer quelque chose de bon, me fait fort souvent changer de matière, & quand j'ai développé ou éclairci un point, je me donne à un autre, ne songeant guere à mettre en ordre mes remarques, & encore moins à les publier après une exacte révision. Je suis satisfait, que je les scache, & que j'en puisse raisonner, ou en parlant à quelqu'un, ou en écrivant des Lettres.¹⁵

Inderdaad valt bij Cupers enorme vloed van adversaria niet aan de indruk te ontkomen dat hij in zijn aantekeningen verdronk, zeker nadat hij zich op latere leeftijd ook in de landen, volken en fauna van Afrika en Azië was gaan verdiepen. Het merendeel van zijn publicaties (met titels als 'Observationum libri tres', 'Observationum liber quartus', 'Observationum libri quator') en brieven naar geleerden zijn ook geen samenhangende betogen, maar omvatten louter aanrijgingen van notities, anekdotes, aanvullingen, opmerkingen en verbeteringen op het werk van derden. Een dergelijke werkwijze was in de wereld van de geleerde 'litterati' echter niet ongewoon. Het ging hem ook niet om het publiceren, zo legde Cuper aan een correspondentievriend uit, maar veeleer om het communiceren. En dat is tegelijk ook wat in zijn brieven zo opvalt: de goeddelijke conversatietoon. Het onderhouden van contacten door middel

van briefwisselingen met zo veel mogelijk aanzienlijke geleerden was voor hem doel in zichzelf. Meermalen schreef Cuper naar Witsen dat 'voortzetting van wetenschap' al zijn streven was. Vermeerdering van eigen glorie hoorde daar beslist ook bij. Zijn steeds maar uitdijende epistolaire netwerk maakte hem tot iemand waar een 'nieuws-gierige' onderzoeker niet aan voorbij kon, sterker, hij groeide uit tot 'de vraagbaak van geleerd Europa': iemand die de laatste nieuwtjes kende, die kon vertellen wie met wat bezig was, die in staat was de juiste introducties en aanbevelingsbrieven te verstrekken en die bemiddelde bij uitgevers en in de bestelling van boeken, kortom een geleerde van aanzien en invloed dus.

Aard van de correspondentie

Ook van zijn 'commerce de lettres' met Witsen bleven zowel de ontvangen als de verzonden brieven voor een belangrijk deel bewaard. Gelukkig had Cuper hier gewoontegetrouw van zijn uitgaande post eveneens afschriften gemaakt of – afgaand op de inlassingen en correcties – de kladversies bewaard. Aldus omvatte de briefwisseling van de kant van Cuper 109 en van die van Witsen 98 brieven. Van de laatste publiceerde Gebhard er 83.¹⁶

Voor beide correspondenten lijkt de schrijfactiviteit vooral te zijn ingegeven wanneer iets interessants aan de ander te melden was – dat was soms iedere dag, soms om de maand. De brieven volgen elkaar dus niet noodzakelijkerwijs snel op. Cuper had de gewoonte om in de aanvang van de brief de data van verzending en die van aankomst van de door hem ontvangen brieven te vermelden. Zo zien we dan dat niet alle brieven bewaard zijn gebleven. Met name de serie brieven uit het eerste van de vier pakketten, die van 1683 tot en met 1708 belopen, zijn verre van compleet. Zo ontbreken bij Cuper gerekend vanaf 1683 de jaren 1684, 1692, 1697, 1698 en 1702 geheel, en bij Witsen, gerekend vanaf 1685, de jaren 1695, 1697, 1699, 1701 en 1706. Uit de periode van het verblijf van de tsaar in Amsterdam bleef van beide zijden dus geen enkele brief bewaard. Tot 1708 ook had Cuper de gewoonte in de geleerdentaal Latijn te schrijven, daarna schreef hij hoofdzakelijk in het Nederlands.

Daar Witsen het erg druk had, schreef hij, zoals hij meestal onder aan zijn brieven te kennen gaf, 'met haast' en daarom in de moedertaal. Ook zijn handschrift draagt hier de sporen van. Hoewel fors van karakter, leest het soms lastig. Witsens brieven zijn vaak kort en zijn stijl is afgemeten en ambtelijk. De inhoud komt vaak neer op een puntsgewijze afhandeling van de door Cuper opgeworpen kwesties. Pas aan het eind van zijn leven krijgt Witsen meer tijd en worden zijn brieven beduidend langer.

Cuper daarentegen ging er altijd echt voor zitten. Sterker, soms wekt hij de indruk dat schrijven iets dwangmatigs voor hem had. Een brief van veertig bladzijden is geen uitzondering, al werd die dan wel over meerdere dagen verdeeld en niet in één ruk door geschreven. Als hij naar zijn zin wat te gauw was uitgepraat, bijvoorbeeld omdat hij op zijn landgoed Oxen ten zuiden van Diepenveen zat (dat met verwijzing naar de beroemde villa van Cicero liefko-

zend zijn 'Tusculanum' werd genoemd), en gescheiden van zijn boeken en aantekeningen verkeerde, vulde hij zijn grootfoliobladen met uittreksels van wat anderen aan hem schreven. Zelfs vanaf zijn sterfbed, toen hij nauwelijks meer in staat was zijn schrijfveer vast te houden, bleef hij 'communiceren'. Regelmatig eindigde hij zijn brieven dan ook met een bede om vergiffenis dat hij weer zo veel spaarzame tijd van Witsen had gevergd – over zijn eigen tijd repte hij zelden tegenover deze gekoesterde vriend. Daarom valt het des te sterker op dat hij zijn brieven naar andere correspondenten geregeld afbrak met het excuus van tijdgebrek, weliswaar telkens met de verzekering dat hij over het betreffende onderwerp 'nog uren door zou kunnen gaan'. Elders in de correspondentie lezen we dat Cuper de gewoonte had om ook tijdens de wandeling nog door te lezen.

Ofschoon de toon in dit soort geleerdencorrespondenties ook bij een goede en vriendschappelijke verstandhouding erg formeel blijft, spreekt uit vele passages wel het plezier dat Cuper en Witsen in elkaars post vonden. De brieven werden gelezen, herlezen, 'gekouwt', en bespiegeld. Vaak gingen ze vergezeld van geschenken. Die van Cuper meest in de vorm van wild en wat er van zijn landgoed Oxen kwam: vruchten, lamsvlees, kaasjes, enzovoorts. Witsen stuurde vooral flessen thee mee, evenals voorwerpen en tekeningen om die door Cuper te laten schouwen. Wanneer Cupers laatste dagen geteld zijn, stuurt Witsen aan een van Cupers inwonende dochters zes flessen rijnwijn als medicijn met de woorden 'so perst mij het herte van angst, over de krankheit van hem, die ik altoos bemint hebbe, als de appel van myn ooge'.

Ook nadat Cuper Den Haag verlaten had was nog sprake van persoonlijke ontmoetingen tussen de twee. Omdat Witsen het zo druk had, kwamen de visites hoofdzakelijk van Cupers kant. Over een paar van die bezoeken schreef Cuper een puntsgewijs verslag van wat Witsen hem in zijn Amsterdamse studeerkamer had getoond en de verhalen die hij daarbij ten beste gaf.¹⁷ Nog een ander bezoek aan Witsen beschreef de Deventer geleerde in *Iter Amstelodamense*, dat een tochtje behelst dat hij langs verschillende kabinetten in Utrecht, Amsterdam en Zaandam van welgestelde liefhebbers had gemaakt.¹⁸ Het bevat alleen geleerde kanttekeningen over bijzonderheden die hij in de kabinetten aantrof. Bij het klimmen der jaren namen de visites evenwel af. 'Och, dat UWEd eens hier was,' schreef Cuper hem in de zomer van 1711 vanuit zijn 'Tusculanum', 'wat soude ick niet kunnen laeten sien, dat meene weerdigh te weesen de lust, die deselve heeft, om te weeten, wat in aloude tijden voorgevallen ende in het gebruik is geweest! Dogh *hoc in cassum spero* [dit hoop ik tevergeefs].'

Voortdurend wordt in de correspondentie benadrukt dat hun briefrelatie om het 'onderhouden van de vriendschap' gaat. 'Vriendschap' kwam toen – zoals reeds gezegd – neer op een soort morele verbintenis die niet zozeer gekenmerkt werd door intimiteit als wel door utiliteit: de onderlinge verplichting tot het uitwisselen van diensten zoals men dat ook naar familie placht te doen.¹⁹ Een vaste uitdrukking van Witsen na een dienstverlening was dan ook: 'my sal

vrintschap geschieden'. Typerend daarom is dat in hun brieven maar zelden persoonlijke zaken, laat staan politieke, aan de orde komen en als deze al te berde worden gebracht, was dat meestal in de vorm van een excuus waarom een van beiden verhinderd was terug te schrijven. De relatie tussen beiden werd geheel beheerst door hun gemeenschappelijke liefhebberij: de studie.

Hoe ver dit kon gaan – en dat bij een zo langdurig contact – toont het voorbeeld met betrekking tot de dood van Witsens neef Jonas. Op 3 juni 1715 schreef Witsen, nadat hij net zelf van 'een dodelijke krankheit' was opgestaan, dat zijn liefste neef Jonas, 'een man van 29 jaer', na acht dagen ziekte tot zijn verdriet overleden was.²⁰ Voor hem kwam de slag nog harder aan omdat hij al zijn hoop op hem als stamhouder van de familie gevestigd had. 'Want ik geen kinderen hebbende,' schrijft hij, 'hadde op hem alleen gehoopt en gebouwt', waarop hij laat volgen: 'Hij was liefhebber van alle fraigheden, deugtsaem en verstandig. Hij laet een seer kostelijk cabinet na, ik twijfele niet of UweEd: gest: sult deel nemen in mijne droefheit.' Cuper condoleert hem met zijn verlies en schrijft dat hij zich niet moet haasten met het beantwoorden van zijn brief, maar dat hij aan zijn gezondheid moet denken 'dewijl soodaene inspanningen van geesten dickwils schadelijck zijn voor de gesontheyt'. Het beste was om zich op het land te gaan vermeien. Toch kon hij niet nalaten te informeren waaruit Jonas' kabinet bestond:

Ik sal teghenswoordigh van geen saacken spreken, die van de Studien zijn raekende maer wenste alleen-lijk te weten, waer in het kostelijk Cabinet van de Heer Jonas Witzen Zal. bestaet, en of daer van ook een register staet gemaekt te worden, het welk als UW.Ed mij belijft bij gelegentheit en bij herstellinge te schrijven sal mij sulcx uytermaten aengenaem wesen.

Cuper was zo geoccupeerd met 'de studie' dat hij bij zijn nieuwjaarswens aan Witsen in alle ernst de hoop uitdrukte dat ze nog minstens twee jaar te leven zouden hebben, omdat dan de schepen met de door hen verlangde informatie (over eenhoorns in Siam) terugkwamen:

[...] ende dat ons Godt de Heer de genade sal doen van nogh twee en meer jaaren, die ick UweEd van herten toewensche by dit aenstaende Nieuwjaer; te bewaaren, op dat wy ons mooghen mede vermaeken, met die berighten, die aen UweEd uyt Siam sullen worden toegesonden.²¹

Een thematisch nieuwe impuls kreeg de briefwisseling toen Cuper op 29 december 1713 aankondigde dat hij de achtentwintigdelige verzameling reisverhalen van de uitgever Pieter van der Aa had aangeschaft met de woorden:

Om dat nu vermaek hebbe, om de Historien van het Oosten en wel van de laetste tyden te lesen, ende daertoe gekoft hebbe de 28 volumina die door Pieter van der Aa nu eenighe jaren herwaerts gedrukt zyn, waer in bevinde

veele aenmerkelycke dingen waer over UweEd off nu off op eenen anderen tydt sal onderhouden.²²

De serie vormt een verzameling van de belangrijkste niet-Nederlandse reisverslagen, chronologisch gerangschikt over de periode van 1246 tot 1696. Meer dan een jaar lang, dus vanaf januari 1714, staan de brieven van Cuper in het teken van deze leeservaring en werd Witsen overspoeld met ‘aanmerkenwaardige’ citaten, uittreksels en vragen vergezeld door gewichtig commentaar:

Ik vinde dan in de vojage van Ezquebel na Jamaica in het 6. deel van die gheene, welke gedrukt zijn by Van der Aa, dat de verkens by St. Sebastiaen en Cartagena *den navel op den rugh* hebben; dit koomt my wonder vreemt voor, ende alhoewel het Uytbroeden en voortkomen van padden uijt den rugh van die beesten dit gelooflijk maekt, soo sal mij deselve seer verplighen by aldien liefdede soo goet te weesen van my te schrijven, wat hier van zijn magh, soo doenlyk.²³

Op 12 april 1714 was Cuper aangeland bij het zevende deel (‘ende vinde daer in eenighe aenmerckelycke saacken waer van niet naelaeten kan kostelyck te handelen’), 3 augustus is hij al bij het twintigste deel, en op 25 oktober had hij ze allemaal ‘gehad’. Vanaf het zevende deel lijkt het afschrijven van de brieven hem overigens te veel te zijn geworden, want de gebruikelijke inleidende aanhef met bevestiging van aankomst van de brieven van Witsen en dankzegging voor ‘het lenen van het gezicht’ van diens meegestuurde tekeningen en objecten liet hij achterwege en bestaan zijn brieven tot en met het achtentwintigste en laatste deel nog enkel uit geleerde notities. Ook Witsen had de boeken van Van der Aa in huis, ‘maer om deselve te herlesen, na te sien en reflexie daer op te maken, valt mij ondoenlyk, ter oorsaek van gebrek in tijt, minder kracht door hooge jaeren en besigheden voor ’t gemeen’. In een brief van 18 september gaat Witsen desondanks uitgebreid op Cupers vragen in, op wiens epistels hij reageert met:

UweEd:Ges: Heere, ik verwondere mij hooglyk over UEd: naerstigheyt, en bysondere wijse aenmerkingen over die Reysbeschrijvingen, ik hebse mede gelesen, wanneer eerst uytquamen, dog so veel Honing daer niet uytgesogen; Bij mij werden UweEd: brieven bewaert als clinodien, die UweEd: daer over aen mij heeft geschreven, en sie deselve somtijts na ter verquickinge.²⁴

Het valt op dat gedurende de 33 jaar dat de briefwisseling werd gevoerd tegelijk met hun onderlinge relatie ook de vorm en inhoud van hun correspondentie een ontwikkeling hebben doorgemaakt. Daarbij hadden beide heren met de ‘geleerdencorrespondentie’ elk hun eigen bedoelingen. Op deze zaken zal hierna dieper worden ingegaan, maar vooruitlopend kan alvast worden vastgesteld dat met het voortschrijden der jaren de briefomgang ‘persoonsgericht’ werd. Dit wil zeggen dat tijdens het schrijven meer rekening werd gehouden

met degene aan wie de brief was geadresseerd. Cuper, de oudheidkundige, ging na 1708 zelfs zo ver om het Latijn, de geleerdentaal bij uitstek, te laten vallen, terwijl hij zich tegelijkertijd steeds meer op de liefhebberij van Witsen toelegde. Desondanks bleef Cuper, die zich met zijn geleerdheid tenslotte vooral in zijn correspondenties waar moest maken en bijgevolg misschien nog rekening hield met de mogelijkheid dat ook derden zijn observaties onder ogen mochten krijgen, in de meeste van zijn brieven vasthouden aan de 'niet op de persoon gerichte' stijl. Dit bracht met zich mee – met als excessief hoogtepunt zijn leeservaring van de reisverhalen van Pieter van der Aa – dat vaak alleen aan het begin en het einde van een brief te zien was dat er nog daadwerkelijk van een brief aan iemand sprake was; slechts de geleerde notities of verhandelingen, overzichten van zojuist verschenen boeken of tijdschriften, afschriften van brieven en inscripties waren van belang. In onze ogen krijgen dergelijke epistels van Cuper naar Witsen daarmee iets absurds, omdat ze meer weg hebben van in onderdelen opgezonden notitieboeken, zonder dat daar enige analyse aan te pas kwam. Na verzending bleek hij bovendien nog de gewoonte te hebben om in de marge van zijn afschriften aanvullende opmerkingen toe te voegen.

Geleerde relaties: de betekenis van Witsen voor Cuper

Zoals gezegd, handelden Cupers correspondenties met anderen meestal over munten en penningen: over de afbeeldingen en hun inscripties erop, hun geschiedenis, enzovoorts. Kennis van land- en volkenkunde stond in het direkte verlengde hiervan. Wat er in de boeken over reizen naar verre landen beschreven werd, vergeleek hij met wat de Grieken en Romeinen erover geschreven hadden en wat er in de Heilige Schrift over te lezen stond. Bij al deze ooggetuigenverslagen en overgeleverde mythen en legenden bleef steeds de brandende vraag waar de 'waarheid' eindigde en waar zij – in deze van elkaar overgeschreven en tegensprekende berichten – overging in verdichting.

De kennismaking met een hoogwaardigheidsbekleder als Nicolaes Witsen – naast burgemeester tevens een groot liefhebber van de studie, maar vooral iemand die de mogelijkheid had vanwege zijn bewindheerschap bij de VOC en zijn relaties achter 'de waarheid' te komen – was voor Cuper dan ook van onschatbare waarde. Eindelijk kon hij zijn observaties toetsen bij iemand die toegang tot de journalen, dagregisters en brieven van de VOC had, terwijl de bewuste regent bovendien zelf veel onderzoek had laten doen en nog steeds liet doen. Cuper schrijft bijvoorbeeld als briefafsluiting:

Vergeeft het mij, WelEd. Heer dat aen deselve soo veele moeyelijkheden met mijn schrijven aendoe, ik beken, dat mijnen lust om veel te weeten, daer van de oorsaek is, maer de principaelste is UwelEd selfs, dewijl de selve ondersoekt al wat in het Noorden ende in het Oosten is of is geweest, ende daerenboven uijtermaeten mild, om mede te deelen alwat kundt ontdekken,

die de eere heb gehad van UweEd. zedert veele jaaren te ontfanghen, ende die ik dan ook hebbe beantwoord.²⁵

‘Ik ben nieuwsgierig’, ‘ik wenste wel te weten’, ‘ik verlange zeer te weten’ of ‘UweEd soude my seer veel vermaek geven’ zijn maar een keuze uit de veelvuldig terugkerende zinsneden met vragen om informatie.

Dat Cuper hierin niet alleen voor zichzelf sprak, maar een heel bataljon ‘nieuws-gierige’ geleerden achter zich had staan, bewijzen zijn talrijke verzoeken om liefhebbers aan Witsen te mogen introduceren, net als zijn vragen of Witsen als bemiddelaar wil optreden voor het bestellen van Chinese boeken in Batavia, maar ook of hij de problemen waar zij tweeën niet uit kwamen mocht voorleggen aan betrouwbare relaties in Rome, Florence, Berlijn, Parijs. Wel telkens met de verzekering van de grootst mogelijke geheimhouding en vermeerdering van roem voor Witsen:

Ick sal met UweEdelheits goetvinden senden nae Romen de uijtlegginge van de Spiegel [die in Siberië was gevonden en waarvan op de achterzijde Chinese karakters waren te zien], en sal aldaer sekerlijk UweEd. naam noch in grooter weerden soo men die vermeerderen kan gehouden werden, als nu albereyts is, om dat de Geleerden sullen sien wat voor moeyte deselve belijft te neemen, om te kunnen verstaan, het gheen aen alle verborghen is.²⁶

Aangezien de VOC sterk gekant was tegen het naar buiten brengen van informatie over de landen waar zij soeverein was, vermocht alleen iemand als Witsen dergelijke zaken uit handen van de controleurs te houden. Cupers verzoek om Witsens bemiddeling geeft aan dat de Deventenaar zijn netwerk ook naar Azië had uitgebreid:

Ik heb met de laeste Oostindische schepen de werken van de Filosoof Confucius in t Sinees gedrukt in 14 stukken ontfangen. Ook heeft de Hr Richard Munniks 4 Arabise Manuscripten voor mij mede gebraght in het schip Oetjeskerken. Ik hoor dat die 4 manuscripten t’Amsterdam aengehouden zijn, en op Compagnieskamer leggen. Ik kan niet dencken, of een woord van UweEd sal mij die kunnen doen geworden: dewijl het enkel liefhebberij is, dat mij de Hr. [Petrus] van der Vorm Predikant op Battavia dat toesend, gelijk ik hem weder nieu gedrukte boeken van hier sende. Als ik dat moghe erlangen, soude de bekende reysiger de Bruyn, mijn goede vriend, my die boeke wel toeschikken.

La Croze

Tot Cupers veeltallige geleerde relaties hoorde ook de hugenoot Maturin Veysière de la Croze, sinds 1697 als bibliothecaris in dienst van de keurvorst van Brandenburg te Berlijn, ‘een doorgeleert man, en seer ervaren in de Oostersse talen en historien’. Vanwege hun overeenkomstige interessen probeerde Cuper

duidelijk een brug te leggen tussen hem en zijn vriend Witsen, de reden waarom hij hen beiden jarenlang op de hoogte hield van elkaars vorderingen. Van hun correspondentie tussen de jaren 1708 en 1716 (het jaar van Cupers dood) bevinden zich 55 brieven aan La Croze in *Lettres de critique* (1742). Het valt op dat deze brieven van een geheel andere strekking zijn dan die Cuper aan de Amsterdamse burgemeester schreef. Er blijken maar weinig echt geleerde ‘redekavelingen’ in te staan, terwijl zowel de jacht op nieuwtjes uit de republiek der letteren als het doorgeven ervan overheerst. De toon in de brieven is ook wat amicaler. Als Cuper zich bijvoorbeeld op zijn landgoed had vermaakt met het vangen van lijsters, inspireerde dat La Croze tot een fraai Latijns gedicht. La Croze, die met tegenwerking in zijn werkomgeving te kampen had, vergeleek er zijn lot in met dat van een gevangen vogel. Zij beiden behoorden in de geleerde wereld dan ook tot een uitstervend soort, zo schreef Cuper hem ter opbeuring. ‘Tous deux amateurs de la belle Literature, tous deux nullement opiniâtres à défendre nos sentimens, si un autre rencontre mieux, tous deux ouverts, & sincères.’²⁷

Uiteraard toonde ook La Croze zich zeer geïnteresseerd in Witsens onderzoeken. Cuper stuurde hem met permissie van de Amsterdammer burgemeester afbeeldingen, grammatica’s, uittreksels en citaten toe. In 1709 beveelt hij de geleerde bij Witsen met de volgende persoonschets aan:

Den Heer de la Crose Bibliothecarius van den Con.[ingh] van Pruissen verlanght onuijtsprekelijk nae UwelEd Tartaria, ende schrijff mij die neerstighen en geleerden man, dat hij van Cazan, soo in het Slavonisch beschreven gevonden heeft in de Bibliotheek van sijne Majesteijt; dat hij meent dat de onderaertse Elephanten [mammoeten] in Siberien zijn aldaar gekoomen met een armée van Indianen of Tartaren ende dat hij wel eenighe bedenkingen heeft, om dit naerder te ondersoeken; dat de tydtrekningen van de Chinesen veellight sal vergelijken met Herodotus ende dat hij daer omtrent verscheyde aentekeningen heeft; dat hij verder nu voltrocken heeft een Dictionarium Slavonicum en besigh is, met een Armenisch; wandt, UwelEdG. Heer, desen man is seer ervaren in alle orientaalsche taalen ende deselve soude sigh niet genoegh kunnen verwonderen over de uijtgebreitheijt van sijne geleertheyt, als quam te leesen brieven die aen mij schrief in het Fransch, waer ick ook dan soo antwoorde, ende somtijts uijt mijnen geringen voorraedt saaken voorbrenge, over dewelke hij seer verblijdt is, ende mij ten hooghsten dankt.²⁸

Een jaar later, in 1710, liet Cuper Witsen weten dat La Croze tevens het voornemen had de ambassade van Evert Ysbrants Ides met eigen adversaria in Franse vertaling uit te geven. Dat is hetzelfde verslag waar Witsen zich reeds jaren eerder voor had ingespannen om het op gepaste wijze uit te geven. Witsen reageert hier de 10e september – vertaald uit het Latijn – enigszins afhoudend op met:

Uit de tekst en uit de brief met opdracht [in Ides' boek] zal opgemaakt kunnen worden dat ik de route van de heer Ysbrands zelf gezien heb. Lacrosius, die ik uitsluitend door zijn faam ken zal zonder enige twijfel bij het verhaal over het Chinese gezantschap versieringen kunnen aanbrengen en met behulp van geschriften van de Ouden illustraties [annotaties] toevoegen, en ik zou hem nog inlichtingen kunnen verschaffen over de ligging van veel steden en plaatsen tot de dag van heden, maar is dat zinvol? Want dat alles zal, zo God het wil, binnenkort [!] in mijn Tartaarse commentaren gepubliceerd worden.

Bijgevolg moedigde Cuper La Croze aan om zelf een bijdrage aan Witsens Tarijeboek te leveren, ofschoon Cuper Witsen al twintig jaar eerder zelf had aangeboden een 'dissertatie' voor hem te schrijven om in het boek op te laten nemen. 'J'aurois examiné tout ce qui dépend de cette belle manière,' schreef hij spijtig, 'mais je ne scai comment il est arrivé.'²⁹

Taalonderzoek

Uit een brief aan Witsen van Cuper van weer anderhalf jaar later bleek La Croze overigens behoorlijk te zijn opgeschoten met zijn talenstudie. Door middel van het Koptisch meende de bibliothecaris zowel Egyptische hiërogliefen als Chinese karakters te kunnen ontcijferen. Cuper citeert de passage waarin La Croze hem op de hoogte van zijn vondst stelt:

A l'Heure qu'il est, j'en suis aux Hieroglyphiques, et je cherche une clef universelle de tous ces caracteres tant Egyptiens, que Chinois. Je n'oserois dire ce que j'ai trouvé. J'ai en vérité fais des découvertes, dont je m'étonne moi-même, mais je n'en publierai rien, que mon Systeme ne soit tout fait. C'est la chose la plus simple du monde et la plus naturelle. Le Cophte en est la clef; si j'avois été en Hollande j'aurois taché de copier a Leyde ce qui me manque des Livres du Nouveau Testament. J'ai desja decrit de ma main les 4 Evangelistes Cophtes, les Epitres de S. Paul j'avancerois bien ma decouverte des Hieroglyphiques. C'est un paradoxe bien suprenant, que cette langue soit la clef des Hieroglyphiques Egyptiens et même des Chinois. Cela sent la vision, si vous voulez. Cependant la chose est vraie pour la prouver il ne manque, que du temps et des livres.³⁰

Blijkbaar had La Croze zijn systeem nooit helemaal kloppend kunnen krijgen, want als sinoloog is er verder niets over hem bekend.³¹

La Croze was niet de enige die bezig was met het zoeken naar de sleutel van de ideogramatisch weergegeven talen. Een voorganger van La Croze, Andreas Müller, had zelfs de sleutel gevonden, maar deze, nadat hij hierom van ketterij was beschuldigd, in 1694 bij zijn dood in het vuur geworpen. Een van zijn opdrachten als bibliothecaris was geweest om in de oude Chinese geschiedboeken na te gaan of daarin op het moment van Christus' dood een zonsverduistering stond vermeld.³²

Müller had verschillende boeken over China en het Chinees geschreven; Nicolaes Witsen citeert hem geregeld in zijn *Noord en Oost Tartarije*. In een brief van 9 april 1713 vertelt hij aan Cuper dat hij lang geleden ‘seer vele Sinesche boeken’ voor hem had doen laten overkomen. Dankzij Witsens bemoeienissen en van die van zijn geleerde correspondentievrienden in Batavia, de invloedrijke arts Andreas Cleyer en Georg Everhard Rumphius, bezat de grote keurvorst bijgevolg de grootste verzameling sinica van heel Europa.³³

Overall in Europa zochten de geleerden in deze tijd naarstig naar verbanden en overeenkomsten. Vanuit hun christelijke optiek kon het niet anders of alle talen moesten dezelfde herkomst hebben. Het onzevader vormde, zoals hiervoor gezegd, een beproefde vertaaltekst, want bij een gelijkkluidende tekst zouden de overeenkomsten en verschillen in woorden beter aangetoond kunnen worden. Geïnspireerd door Müller en later nog eens geprest door Leibniz, was ook Witsen ertoe overgegaan dit gebed in talloze vertalingen in *Noord en Oost Tartarije* op te nemen.

Witsens loden last

Op Cupers aanhoudende vragen hoe het nu met zijn grote werk over Tartarije was gesteld, gaf Witsen, zoals men zich zal herinneren, een reeks argumenten ten beste over wat hem weerhield om het boek uit te geven. Deze kwamen kort gezegd hierop neer dat hij ten eerste het boek niet uit kon geven voordat de tsaar de nieuwe kaart had gezien, ten tweede dat door getreuzel van de tekenaar de kaarten in het boek niet afkwamen, en verder dat Witsen onderhevig was aan depressies en lichamelijke ongesteldheden. Deze toestand werd nog versterkt doordat hij zich slachtoffer voelde van diefstal van zijn werk en politieke tegenwerking. Vanzelfsprekend had deze gemoedstoestand zijn weerslag op de relatie met Cuper, want Witsen bracht steeds minder energie op om zijn schouders nog verder onder zijn magnum opus te zetten en ook in de beantwoording van zijn brieven betoonde hij zich kennelijk wat achteloos:

Ik bekenne mijne nalatigheyt van niet te beantwoorden Ued: laetste met de overgesondene penningen en hare verklaringen, de reden is niet dat myn de lust tot de studie vergaet of dat geen tijt tot lecture hebbe, neen Heer, al wat van Ued pen kom admireer ik en verweckt in mij meerder iver, lust, admiratie en seer groot vermaek, maer wat sal ik seggen, wederwaardigheden die een out man so niet verduren kan, mij overgekomen, stremmen so wat mijne tot studie, dog heers in mij een swakheyt die niet en behoorde te hebben. Te min omdat so diep de werelt in hebbe gesien.³⁴

In 1712 was er zelfs enige tijd een stilstand in hun briefrelatie opgetreden.

Cupers rol voor Witsen

Cuper voelde zich geroepen om Witsen met zijn brieven op te fleuren en aan te moedigen. Hij ving aan met het verzamelen van gegevens over Tartarije en

alles wat daarmee samenhang en stuurde hem die in de vorm van citaten, uittreksels, boeken en brieven van anderen op:

Siet daer, WelEd. Heer; het gheen ick nodig heb geaght aen UwelEd te schryven, soo om onse aloude vrundschap te onderhouden, als om aen deselve toetoevoeghen soodaene bedenckingen van geleerde luyden, die in U. groot werk van Tartarien nae alle waarschijnlijkheit sullen kunnen werden gebracht. Ogh dat het selve eens uytquam, ende dat daerdoor wierde voldaan aen de lust, die soo veel liefhebbers hebben, om gemelte beschrijvinghe te leesen? Schryft my dogh eens, wanneer wy sullen in onse handen hebben *tam pulchrum et tam dedolatum opus* [een zo mooi en zo gepolijst werk].

Cuper stelde in 1712 zelfs een verhandeling over de Scythen op, waarvan hij het concept naar Witsen stuurde met de woorden 'waerom dan ook hoope haest te verstaen, wat deselve daer van oordeelt, en of die eenighe relatie kan hebben tot Tartarien'. Maar Witsen bleek deze vloed van geleerdheid niet zo snel te kunnen verwerken. Zonder veel animo schrijft hij terug dat hij 'het antwoord daerop [had] uytgesteld, tot dat die wat meerder sal hebben gekouwt. Onder-tusschen verwondert my UwelEd: lecture en overgrootte kennis en alle saeken van geleertheit, ik sal mijn profijt te sijner tijt doen, en UwelEds roem daer bij gedaghtig sijn.'³⁵

Al Cupers inspanningen ten spijt bracht Witsen zijn boek niet uit en blijkt er nauwelijks een bijdrage van hem in de tekst terug te vinden. Alleen zijn lofbrief van 1683 voor in het boek over Tartarije werd in *Noord en Oost Tartarije* afgedrukt, alsmede een citaat uit Cupers werk *Apotheosis vel consecratio Homeri* uit hetzelfde jaar 1683 over de figuur van Charon in de bijlage achter in het boek. Witsen had hem in een brief van 3 augustus 1693 beloofd de passage 'op U Wel Ed: Gest: naem in te voegen en te vertalen, sullende de vertaling niet doen drucken voor en aeler dat se bij U WelEd: sal sijn gesien'. Hij laat dit wel gepaard gaan met de verzuchting dat hij het zo druk met de stedelijke regering had 'dat mij tot nog toe onmogelijk is geweest tot de studie te vacieren of het herdrucken der veranderingen en bijvoegselen aan te vangen'.³⁶

Strategisch gezien had de 'commerce de lettres' met de wijd en zijd bekendstaande geleerde Gijsbert Cuper voor Witsen een heel andere waarde. Bij al zijn gebrek aan tijd was Cuper degene die hem op de hoogte hield van wat er in de republiek der letteren omging. Cuper had correspondenten door heel Europa, las alle mogelijke geleerdentijdschriften, maar wat nog veel belangrijker was, hij trompetterde ook Witsens geleerde bezigheden rond. Zowel dankzij zijn enorme netwerk als via ingezonden brieven aan tijdschriften was hij in staat de geleerde wereld op de hoogte te houden hoe het met Witsens projecten gesteld stond. Zodoende kon Witsen ook de waarschuwing krijgen dat hij met zijn boek over Tartarije moest opschieten, omdat iemand anders hetzelfde plan had opgevat, en konden kwesties als diefstal of 'plagiat' worden signaleerd.³⁷

Doordat de brieven tussen 1685 en 1708 behoorlijke hiaten vertonen, is het moeilijk om Cupers feitelijke bijdrage aan Witsens levenswerk vast te stellen, vooral omdat dit juist de episode betreft waarin diens twee Tartarijeboeken tot stand kwamen. Uit verschillende uitlatingen van Witsen bij de aanvang van hun correspondentie valt te begrijpen dat hij Cuper toen actief bij zijn werk betrok: hetzij als corrector, hetzij als intermediair voor zijn contacten met andere liefhebbers en geleerden, hetzij als degene die zijn activiteiten wereldkundig maakte via de tijdschriften.³⁸ Zo beloofde Cuper in 1690 zorg te dragen voor het lanceren van Witsens kaart in het te Amsterdam gedrukte tijdschrift *Histoire des Ouvrages des Sçavans*. Toen Witsen hem hiervoor vier exemplaren toestuurde, gaf hij hem ook te kennen wat hij graag in het artikel zou willen zien staan:

[...] so men daervan gewag wil maeken int bewuste journael, so mag ik wel lijden dat men segt deselve al van voor vele jaeren self over de twintig jaer onderhanden sijn geweest, en specialem dat het deselve kaerten sijn die bij de Hr Cuper al van een seer lange tijt sijn gesien en daervan door sijn Ed: int journael of de republike de lettres in sekere brief is gesproken.

Daarbij zag hij eveneens graag genoemd op welke uitzonderlijke wijze hij zijn informatie had moeten vergaren:

[...] dat mij de kennis van die gewesten toegekomen is over Ispahan, Caffa, Georgia, Pekin, Constantinopole, Ruslant en Polen, eensdeels door reysigers, andersdeels door geschreevene vojagien en mede uyt toegesondene grove ontwerpen en ontallijke menigte van briven, en eigene ondervindingen.

Om kritiek op mogelijke fouten voor te zijn, diende Cuper daarom uit te leggen dat:

[...] de lengte en breete der plaetsen sijn gelegd na het beste weten en de meeste narigt so daer van hebbe konnen bekomen, agt slaende op de lengte en kortheyt der dagen, so als door correspondentie was berigt. Dat meschien hier en daer misslagen ingeslopen sullen sijn, dog dat den Auteur deselve in een tweede forme daerover arbijt sal tragten te corrigeren, bijzonderlijk aen de oostsijde van de Caspische zee of tusschen de Caspise zee en Sina, begrijpende Buchara en andere gewesten.

Witsen beloofde hier dus al meteen een gecorrigeerde versie op deze kaart te zullen leveren. Graag zou hij het resultaat van Cupers stuk nog van tevoren inzien, schreef hij: 'Wast mogelijk dat ik de extensie konde sien, hoet soude komen int journael, sulx soude mij aengenaem sijn, indien U WelEd:Gest: beliefte op te stellen hij soude mij veel vermaek doen.' In een postscriptum zegt hij nog dat Cuper nog zo veel exemplaren kan krijgen als hij wil en dat hij hem dezelfde week 'op een namiddag' persoonlijk zal komen opzoeken.

Het artikel verscheen inderdaad in het geleerdentijdschrift, al waarschuwde de redactie dat het hier geen uittreksel betrof, zoals ze gewoonlijk deden. Maar dit geval betekende een uitzondering op de regel, omdat 'la chose par elle-même merite une distinction'. Tegelijk werd er hoopvol gewag gemaakt van het begeleidende boekwerk dat stond te verschijnen:

Enfin cet habile Magistrat medite sur cette Carte un ample Commentaire, qui ne se seroit pas longtemps attendre, si de plus importantes occupations n'interrompoient trop souvent son travail.³⁹

Ook dit artikel 'van een zeker heer' was in 1692 onder het lofwerk van het Tartarije-boek opgenomen, evenals het artikel over de kaart in de *Bibliothèque Universelle & Historique* uit 1691.

Maar hoezeer Cuper ook zijn best deed, zijn plaats ten opzichte van Witsen werd in de loop der jaren vooral die van een gewaardeerd vriend en 'nieuwsgerige' liefhebber. Misschien droegen Witsens melancholie en bejaardheid daartoe ook wel bij. Wat daar ook van zij, zowel wat inhoud als wat intensiteit betreft lijkt zich rond 1700 een kentering te hebben voltrokken. Met dit jaar eindigt ook het eerste pakket brieven (van de vier). Vanaf dat tijdstip gaat Witsen zijn brieven ook steeds meer vullen met antwoorden op door Cuper gestelde vragen. De consequentie hiervan was dat deze brieven hierna vooral de vruchten van reeds gedaan onderzoek inhouden. Cuper erkende Witsens alwetendheid geheel zoals het volgende citaat laat zien. Na een eruptie van geleerde vergelijkingen stopt hij met te verklaren:

Dogh wat bemoeye ik my met saaken, die UwelEd. doorgrond heeft? Het is sekerlyk anders niet, als water in een groote riviere te brenghen, ende synen tydt daer mede te verligten. Ik bidde belieft my te vergeven dese vryheit, en vervolgens my te brenghen op den reghten wegh, ende gelyk den aerdighen Phaedrus seydt, *Lucem accendere de tuo Lumine*.⁴⁰

Het overige gedeelte van de inhoud van Witsens brieven betrof 'lopende zaken'. Deze bestonden hoofdzakelijk uit het doorgeven van nieuwe berichten en curiositeiten teneinde, zoals Witsen het uitdrukte, 'hem het gezicht ervan te lenen'. Maar een direct beroep op Cupers bijstand deed hij op een uitzondering na alleen in relatie tot diens kennis van de Oudheid, de klassieke talen en de numismatiek, Cupers eigenlijke terrein dus. Ook Witsen was een gedreven verzamelaar van oude munten en penningen, zoals uit de catalogus van zijn postuum geveilde verzameling en uit zijn brieven blijkt. Hij liet de geleerde beschouwingen hieromtrent echter aan Cuper over. Van zijn kant ging de correspondentie hoofdzakelijk over vreemde landen en volken.

Cupers reflecties en zijn telkens hernieuwde vragen om informatie moeten Witsen op zijn beurt hebben gedwongen om zijn zaken op orde te blijven houden en hem geïnspireerd hebben om verder te gaan. Op Cupers verzoek of op

eigen initiatief schreef Witsen brieven voor hem naar Siam over eenhoorns, naar de Kaap over 'witte mooren', naar Ceylon over de Singalese grammatica en de Adams Piek, een hoge berg waarop de eerste mens op aarde zijn voetstap nagelaten had. Toen er iemand helemaal te voet uit het Perzische 'Gamron' in Amsterdam was aangekomen en als vanzelfsprekend bij Witsen aanklopte, schreef hij Cuper gezwind of hij nog vragen had over de fabricage van het 'Perzisch porcelein'. Want nadat Cuper het boek van Engelbert Kaempfer *Amoenitates Exoticae* (Lemgo 1712) gelezen had, was ook dit een intrigerende kwestie voor hem geworden die hem niet losliet. Brieven van Witsen gingen uit naar Suriname over het gebruik van webben van 'spinkoppen' voor zijde, naar Siberië over de stand van kerstening van Tartaarse prinses en naar het eiland 'Sombrero' of het waar was dat een visje daar in een worm kon veranderen.

Methodiek

In het voetspoor van Witsen voelde ook Cuper zich met zijn uitwaaiende interessen voortdurend gehinderd door onduidelijke en elkaar tegensprekende berichten. Daarom sprak hij tegen Witsen zijn verlangen uit dat een groot heer (Witsen!) zich eens zou opwerpen om daar verandering in te brengen – een wens die hij steevast vergezeld liet gaan van zijn visie hoe zo iemand dit dan zou moeten aanpakken en welke thema's dan dienden te worden aangesneden. Want om een betrouwbaar resultaat te krijgen moest eerst orde op zaken worden gesteld. Cuper ventileerde geregeld zijn opvattingen over de te volgen methodiek. Een tweetal voorbeelden laat zien hoe de Deventer geleerde tot een volwaardige toetsing van bepaalde kwesties meende te komen. Een naar Madagaskar meegestuurde vragenlijst biedt antwoord uit de praktijk.

Een figuur uit de historie waar Witsen en Cuper langdurig door waren gefixeerd was de Mongoolse veroveraar Timoer Lenk ('de lamme Timoer') oftewel Tamerlaan.⁴¹ Het portret van de grote veroveraar behoorde zelfs tot een van de eerste illustraties die Witsen in zijn in 1692 gedrukte boek over Tartarije had laten binden. Cuper meende dat het uit literatuuronderzoek samenstellen van diens levensbeschrijving echt iets voor Witsen was – wel spijtig daarom dat hij het zo druk had. Alleen 'een schrander verstand' zou het leven van een dergelijk persoon dienen te beschrijven. Zo iemand moest dan eerst alle contemporaine schrijvers uit de gebieden waar Tamerlaan zijn sporen had nagelaten raadplegen, om daarna het resultaat te toetsen aan zowel schrijvers van later datum als wat de Grieken en Romeinen daarover hadden gezegd. In de woorden van Cuper:

Het was sekerlijk te wenschen dat een schrander verstand bij een braght sijn leeven met oordeel en sonder eenigh sught getrocken uijt de Turksche, Persiaense, Arabische, Indiaense, Tartarische schrijvers, gelijk de Heer Prideaux ons heeft gegeven het leeven van Mahomet, waer aen dan konden getoetst werden de latere schrijvers en ook wel de Grieksche en Latijnse die hier en daer aenraeken, sijne ondernemingen en overwinninghen; en soude

Opregt Afbeeldsel van den
GROOTEN TAMERLAN
Gevolgt na een teekening, die in 't hof van den
Persischen koning tot Ispahan beruift.
Hy stierf in het jaar Veertich-hondert en twee.

De Centraal-Aziatische veroveraar Tamerlaan of Timoer Lenk. Kopie naar een portret uit het zogenoemde 'Witsenalbum' (Golconda 1686), dat een serie van 49 miniaturen van rijksgroten bevat (nu in het Rijksmuseum Amsterdam). Witsen bezat ruim 450 Indiase miniaturen.

dit zijn geweest een recht werk voor U Wel Ed bij aldien de Republiek deselve sigh haast int geheel niet hadde aen sigh getrocken en verbonden.⁴²

Een ander hot item was Ceylon. Vanaf 1712 tot Cupers dood vier jaar later maakten onderzoekingen op dit eiland een belangrijk deel van de correspondentie uit. De eerste bewaarde brief hierover was van Witsen van 1 augustus 1712. Daarin vertelt hij over twee predikanten die hij naar Ceylon had voortgeholpen teneinde daar de taal te leren en kennis te nemen van de historie. Op die manier hoopte Witsen in de geheimen van taal, land, zeden, gewoonten en godsdienst door te kunnen dringen. Maar de ene heer was ‘wel seer rijk in middelen te huys gekomen door Huwelijk’, schrijft hij, ‘dog onvoorsien van lants tael en onkundig in outheden dier plaetsen’. Een andere jongeling ‘genaemt Conijn’ had echter meer ijver ontwikkeld. Hij sprak de taal reeds en was ook al de kennis over die volkeren machtig. ‘Belieft UEd: enige vraegpunten oversenden om hem te doen antwoorden,’ zo nodigde Witsen Cuper uit, ‘ik sal alles gaeren aen hem oversenden, hij plagt met mij te correspondeeren maer sedert enige tijt also sulx sonder voordeel was heeft hij geswegen en ik mede’.⁴³

Cupers interesse in Ceylon kwam in eerste instantie voort uit de idee dat dit eiland wel eens Taprobane, het Goudeiland van koning Salomon, zou kunnen zijn. Hij geeft Witsen suggesties hoe hij te werk zou kunnen gaan om te zien of bepaalde oude gebruiken zoals die door een schrijver uit de Oudheid waren beschreven, daar nog in zwang waren: Witsen zou dan van dit werk eerst uittreksels moeten maken en die vervolgens in hoofdpunten onderverdelen ‘om op ieder te bekoomen een pertinent antwoord en onderricht’.⁴⁴ Een jaar later komt Cuper terug op het voorstel van Witsen om eventuele vragen aan de proponent Willem Konijn door te geven:

Wat de vraeghpointen aengaet, waer van UWelEd spreekt daer op kan ik anders niet berigheten, als dat mynes geringhen oordeel, dien predekant sich diende te informeren, off gheen diversse volkeren woonen op dat Eylant, wanneer die daer zyn gekoomen; of altemael van een geloof zyn, dan of de eenen zyn Mahometaense ende de andere afgooden dienaers; wat voor soorten van Afgooden zy aenbidden; of de taal het geheele eijland door eene ende de selfsde is; hoe dat haare tydtrekeninghen zyn; en of gheen heughenisse aldaer is overgebleeven van scheeptvaarden by andere volkeren daer op ondernoomen, en byzonder in die tydt, als Salomon daer nae toesondt syn vloodt, met die van Coningh van Tyrus, om goudt en silver te haalen.⁴⁵

Naar aanleiding van een postscriptum van Cuper op 22 maart 1711 – ‘De Heer de la Crose maekt my bekent, dat hy voornemens is te bewysen, dat ook Jooden zyn op Madagascar; heeft UwelEd. daer gheene naerichtinge van?’ – is ook Madagaskar als onderwerp opgenomen in de briefwisseling. De interesse in het vinden van de verloren stammen Israëls waar hier aan wordt gerefereerd,

was een van de vraagstukken die onder de geleerden in Europa leefden. Witsen kende verscheidene mensen die op Madagaskar gezeten hadden. De koningen waren daar 'seer brutael' zo had hij gehoord; in plaats van handeldrijven hadden Hollanders daar onder bedreiging de bijslaap met 'swarte dogters' moeten verrichten om lichter gekleurde kinderen te verwekken.⁴⁶ Een lijst met 28 vragen wordt naar Madagaskar gestuurd, anderhalf jaar later, 13 september 1712, ontving Cuper een antwoordlijst terug.⁴⁷ Die vragen zijn op zichzelf al voldoende om een idee van de denkrant van deze zeventiende-eeuwse 'curiosus' of 'nieuws-gierige' te krijgen:

- 1 Eerstelijk of hij ook weet dat op Madagascar Joden, Mahometanen of Christenen zijn.
- 2 Zo er Joden zijn, wat taal sij voeren.
- 3 Of zij besneeden worden.
- 4 Of zij offeren, en uijt wat Land sij aldaer gekoomen sijn en wanneer.
- 5 Of zij veelheijt van vrouwen hebben.
- 6 Wat soort van menschen binnen in het Land woonen.
- 7 Of zij gezedent [geciviliseerd] zijn.
- 8 Of zij in steeden, of in dorpen woonen.
- 9 Hoe en van waar zij in dat Land gekoomen zijn, en wanneer.
- 10 Of zij een kooning hebben, zijn naam, magt, en regeering.
- 11 Of zij naakt, dan gekleet gaan.
- 12 Wat geld daar gangh heeft.
- 13 Van wat godsdienst zij zijn.
- 14 Van wat geloof en Swarte inwoonders op Madagascar zijn.
- 15 Of daar geen mahometanen onder zijn.
- 16 Wat handel sij drijven.
- 17 Of zij landbouw hebben.
- 18 Onder wat vorsten deselve staan.
- 19 In hoe veel Coningrijken dat Land is verdeelt.
- 20 Wat Magt d'Engelse Zeerovers hebben, die sig aldaer ophouden.
- 21 Of zij fortificatien hebben.
- 22 Of in steeden of in dorpen woonen. [herhaling van vraag 8!]
- 23 Of zij op vast Land of op Eijlanden woonen.
- 24 Of zij sterk in getal zijn.
- 25 Van den aard der inwoonders.
- 26 Van de vrugten des Lands.
- 27 Van het gedierte, vissen, vogelen &:a.
- 28 Vande Zeeden der menschen, haare huijshouding, ommegang, wetten en gewoontens.

Kennelijk bevredigde de antwoorden niet. Na er nog verscheidene brieven over gewisseld te hebben schrijft Witsen tot slot in januari 1713 dat hij van joden op Madagaskar geen weet had, maar dat op de Kaap een man woonde die

vier jaar moedernaakt onder die mensen had verkeerd en het ganse land in lengte en breedte ‘doorgewandelt’ had. ‘Ik sal naer de Kaap schrijven en dien persoon doen afvragen of hij van Jooden weet.’

Cuper hield ondertussen ook zijn andere correspondenten van zijn navorsingen op de hoogte. Op 4 maart 1713 briefde hij naar abbé Bignon, hofprediker van Lodewijk XIV in Parijs: ‘J’ai eu depuis peu entre mes mains diverses matieres, dont j’ai entretenu fort au long Mr. Witsen, & vous me permettez bien de vous parler un moment de quelques-unes.’ Als eerste punt gaf hij onderstaand bericht naar aanleiding van het verrichte onderzoek – ‘Les Juifs & les Chrétiens de Madagascar ont été le premier sujet’ – gevolgd door de andere onderwerpen waarover hij op dat moment met Witsen correspondeerde, zoals de ruïnes van Persepolis en het Perzisch porselein. Uiterst vreemd is dat wat hij weergeeft in het geheel niet terug te lezen is in de vragenlijst en dat hij bovendien nog de antwoorden achterwege laat:

[...]j’y examine d’où & quand ils y sont venus; si c’est du tems de leur sejour en Egypte, si c’est du tems de David ou de Salomon, si c’est par naufrage, s’ils sont venus de l’Ethiopie ou de l’Arabie, ou même de l’Assyrie après la Captivité; & si les Chrétiens ne sont pas quelques restes de divers Hérétiques, comme des Basilidiens, des Marcionites, & d’autres, dont il y a eu un grand nombre dans l’Arabie, parce que les Insulaires croyent que Jesus Christ a été crucifié en figure, *in umbra*, ou qu’un autre avoit occupé sa place.⁴⁸

Het lijkt hem er meer om te doen Bignon te epateren met zijn uitstekende contacten en zijn ijver als bijbelse geschiedvorser dan om het werkelijke doel van het onderzoek, te weten hoe het nu feitelijk met de kwestie over de joden op Madagaskar was gesteld.⁴⁹ Cuper toont zich in de geciteerde voorbeelden ook meer de bedenker van allerlei nog te ondernemen onderzoek en hoe dit uit te voeren (door vragen te inventariseren die waren gebaseerd op de bijbel en klassiek en contemporain literatuuronderzoek) dan dat hij zichzelf er daadwerkelijk mee wenste te belasten. Het liefst fungeerde hij als doorgeefluik – zeker nu hij zo oud was – van wat hij in de tijdschriften las, van wat anderen hem schreven en van wat hij zelf in de boeken aangetroffen had. Terwijl zijn uitvoeriger redekavelingen feitelijk alleen de klassieke geschiedenis betroffen. In tegenstelling tot zijn zo vaak jegens Witsen geuite wens en suggestie om een bepaalde kwestie degelijk aan te pakken, ogen de geciteerde vragen erg routineus, uniform en oppervlakkig, waarschijnlijk ook omdat hij zich, toen de schepen eenmaal naar Madagaskar zouden gaan uitvaren, niet op de voorgeschreven wijze had voorbereid. Dit toont niet alleen de slordige formulering, maar ook zijn uitlatingen betreffende overeenkomstige gevallen waar hij simpelweg verklaart dat hij er de tijd niet voor had om het uit te zoeken.⁵⁰ Bovengeciteerde vraag 8 zien we letterlijk herhaald in die van 22. Terwijl ook de laatste vraagstelling over Madagaskar, ‘vande Zeeden der menschen, haare huijshouding, ommegang, wetten en gewoontens’, van een grote

algemeenheid getuigt. Helemaal vreemd is deze opeenstapeling niet, want dezelfde samenvoeging vinden we ook in de ondertitels van eigentijdse land- en volkenkundige werken terug.

Wat is 'waar'?

Voor liefhebbers als Witsen en Cuper, die als enige domicilie Nederland hebben gehad, was het bijzonder moeilijk te beoordelen wat nu 'praatjes van de matrozen' waren en wat op juiste observatie berustte. Fabels, bijgeloof, vooroordelen, onwetendheid, tijdgebrek en desinteresse waren factoren die een 'objectieve' waarneming in de weg stonden, de persoon van wie de observatie afkomstig was nog buiten beschouwing gelaten. Toch valt ondanks zijn vele klachten op hoe vaak Witsen als antwoord een zin begint met: 'Het is waar dat...' Wanneer was iets waar voor hem? Uit de brieven blijkt dat waarheid voor hem werd vastgesteld door middel van verschillende methoden, zoals ten eerste in opdracht verricht eigen onderzoek:

[...] wat daarvan is, wete niet, maer is buyten mijn geloof, omdat ik alles wat raer was heb doen aftekenen op dien berg [in Ceylon], en dit sie ik niet, en men berigter mij ook niet van, wesende den gouverneur Pijl die mijn vrint was welke op myn bevel de aftekening dede maeken, een seer curieus heer was, die vijftig jaer in Indien heeft geweest.⁵¹

Ten tweede onder ede bevestigde mondelinge berichten van ooggetuigen:

[...] het is waeragtig dat int Suytlant vogelnesten gevonden syn op klippen tegen de zee aen so groot dat er agt of tien mannen in sitten konde, en als onse matrosen die in de brant staeken, was het of er een boeren huys brande, [...], dit hebben mij ooggetuygen verhaelt die aen mij niet soude derven liegen also ik haer patroon en promotor ben geweest en scherp bevolen niet te liegen.

En in een andere brief over dezelfde vogelnesten: 'Dit waerheyt te sijn hebben de zeeluyden aen mij genoegsaem met ede verklaert.'⁵²

Ten derde iets wat in meerdere boeken wordt herhaald. Ten aanzien van dit punt was, zoals we zagen, Cupers rol van belang. Wanneer zijn literatuurstudie aanleiding gaf tot onduidelijkheden formuleerde hij bovendien nog de vragen die verder onderzoek moesten inluiden.

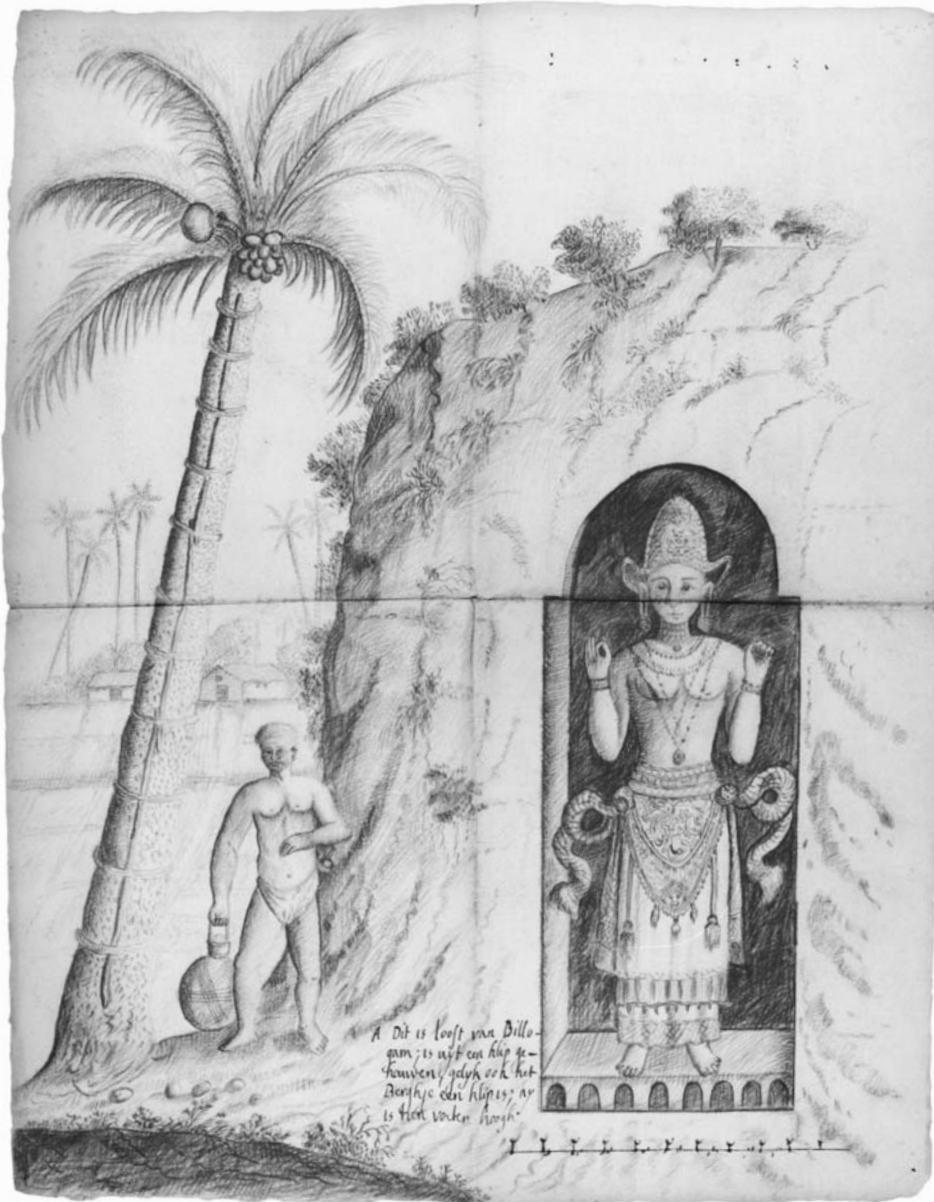
En ten vierde met afbeeldingen. In de bewijsvoering vormde beeldmateriaal een belangrijke categorie. Omdat heel wat tekeningen het betoogde in de brieven begeleidden, zal hier iets uitvoeriger op deze vorm van bewijs worden ingegaan. Witsen gaf in de regel geen originelen weg (hij leende ze wel uit), zodat de in de correspondentie van Cuper aanwezige kopieën in de vorm van penseel- en krijttekeningen voor het merendeel door Cuper of een tekenaar gemaakt moeten zijn. Toch bevinden zich ook verscheidene originele tekeningen

Een vergulde staande boeddha uit de tiende/twaalfde eeuw, opgegraven in 1686 te Negapatnam (Zuid-India).

tussen de brieven, die hetzij op locatie waren gemaakt, hetzij van de hand van een professionele kunstenaar stamden. In het laatste geval gaat het om objecten uit Witsens bezit, waarvan de penseeltekeningen zijn achtergebleven wegens Cupers overlijden. Het betreft hier tekeningen van twaalf bronzen Indiase godenbeeldjes, een boeddha en een olifantsgod Ganesha. Door hun deskundige penseelvoering vormen ze een opvallende uitzondering te midden van de voor het overige vrij amateuristische uitbeeldingen.

De begeleidende platen in de correspondentie variëren in afmeting van enkele centimeters tot meer dan een meter. Behalve zes afbeeldingen van schrifttekens en een aantal prenten uit het Tartarijeboek, gaat het om 44 tekeningen. Daarop zien we: 'afgodsbeelden' (17),⁵³ fragmenten van sculpturen uit de Oudheid (9),⁵⁴ etnologische afbeeldingen (5),⁵⁵ afbeeldingen van dieren (8),⁵⁶ locaties (3),⁵⁷ een Chinese dierenriem⁵⁸ en een penseeltekening van drie verschillende aanzichten van een Egyptisch grafbeeldje (shabti).⁵⁹ Een aantal hiervan staat ook in de tweede druk van *Noord en Oost Tartarije* afgebeeld; het gaat dan om objecten uit het bezit van Witsen.⁶⁰

'Dit is Joost van Billogam; is uijt een klip [rots] gehouwen, gelyk ook het Berghje een klip is; hy is tien voeten hoogh' (Ceylon 1713, Willem Konijn). Kopietekening uit een serie van zeven in rood krijt (54 x 42 cm) met verklarend handschrift van Cupper.

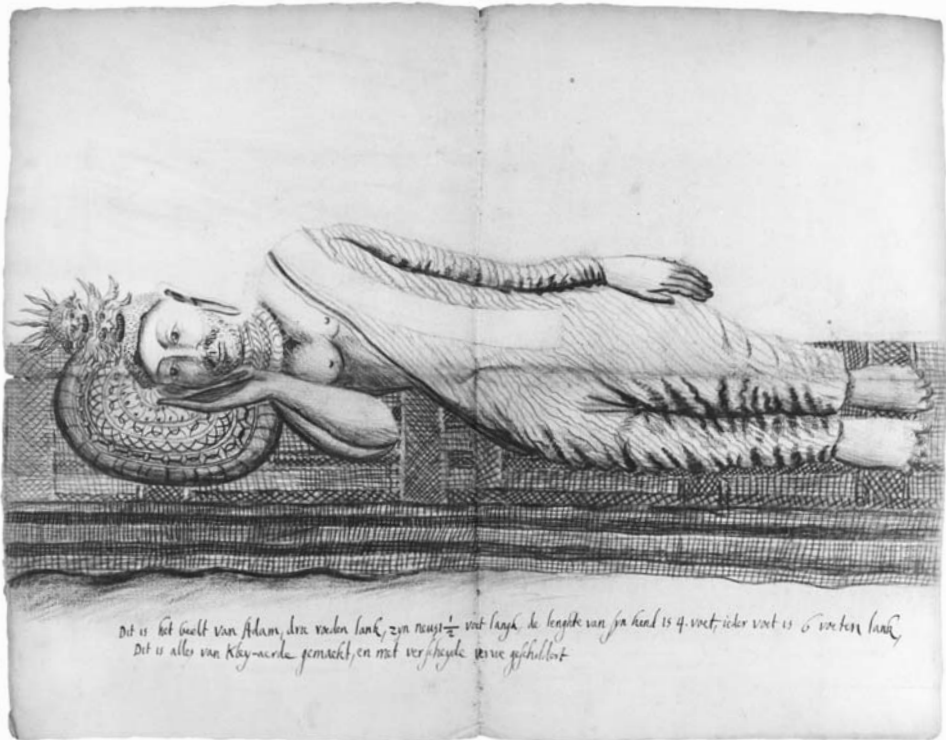

Kopie van een tekening uit Ceylon in 1713 getekend door Willem Konijn in rood krijt (43 x 42 cm). Gijsbert Cupper zag in deze boeddhabeelden Eva met de slang en haar kinderen verbeeld.

Cupers reactie op uit Zuid-India afkomstig beeldmateriaal is onthullend. VOC-personeel in Negapatnam, dat bezig was met de aanleg van een fort, had in 1687 tijdens de graafwerkzaamheden bij de Chinapagoda onder meer vijf vergulde koperen beeldjes met 'menschelyke gedaente' gevonden. Een kleine dertig jaar later ontving Witsen die met een retourvloot en gaf aan een kunstenaar de opdracht hiervan tekeningen en etsen maken. Aan Cupper stuurde hij de originele penseeltekeningen te leen toe, die hierop reageerde met:

Ik heb de aftekeningen van de vier kopere beeltjes met aendaght besien, ende bedancke Uwe Ed. voor de mededelinghe, dogh ik ben nieuwshierigh, om uyt deselve te verneemen, wat voor volkeren in die gewesten soo groote ooren hebben, dewyl dat gemelte beelden, daer mede verciert of mismaeckt zyn, ende ik sal met God haest op myn studeerkamer koomende eens naesoeken of diergelycke ooren ook by de oude Volkeren niet gevonden worden, soo als my voorstaet, dat gelesen heb.⁶¹

Typerend zijn Cupers reflecties wanneer hij een zevental tekeningen van boeddhafiguren uit Ceylon in handen krijgt. Het was hem niet gegeven die te-

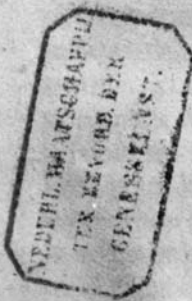
Liggende boeddha, kopie in rood krijt van een tekening uit Ceylon door Willem Konijn (1713, 42 x 53,7 cm). Handschrift Gijsbert Cuper: 'Dit is het beelt van Adam, drie roeden lank, zyn neus 1 1/2 voet langh, de lenghte van sijn hand is 4. voet, ieder voet is 6 voeten lank, Dit is alles van Kley-aerde gemaect, en met verscheyde verwe geschildert.'

keningen anders te interpreteren dan vanuit zijn eigen christelijke denkraam. Witsen had ze daar 'voor vele jaeren' laten vervaardigen en stuurde ze Cuper toe 'tot UE speculatie, sullende deselve naer lecture en gesigt terug verwagten'. Cuper schrijft terug dat hij de prenten van Adam en Eva met hun respectieve kinderen nauwkeurig had bestudeerd en dat volgens de tekeningen Eva andere kinderen gehad moet hebben dan Adam, 'waer uijt dan soude volghen, dat in het begin van de werelt meer vrouwen en mans moeten zijn geweest als die twee, het welk sekerlijk onder de fabulen moet gerekent werden'. In een volgende brief voegt hij hier nog aan toe: 'Maer het is seer aenmerckelijck, dat Eva of het vrouwen beeldt sidt op een in een gekronkelde slang, dat die sikh slingert om het booven lijf van dat beeld, ende dat de kop van de gehuikte slang, om soo te spreken, sikh verthoont booven de kop van dese afgodinne, een teken, naer mij het toeschynt, dat die Heydenen, die dese Beelden hebben opgericht of doen maeken, kennisse hebben gehadt van den beklaeghlycken en bedroefden val van onse eerste moeder.'⁶² De laatste krijttekening laat zien, dat 'Eva met de slang' de boeddha met Naga betreft.

NOUVELLE METHODE
Pour Amputer les
M E M B R E S ;

Presentée
A M O N S E I G N E U R
NICOLAS WITSEN,
*Bourguemaistre & Senateur de la
ville d'Amsterdam, &c. &c.*

Par
Monfr. **PIERRE ADRIAANSZ. VERDUIN,**
Maistre Chirurgien juré à Amsterdam.
Traduite en François par
JOSEPH VERGNIOL, *Maistre Chirurgien
François réfugié.*

A A M S T E R D A M,
Chez **JEAN WOLTERS,** Marchand
Libraire sur le Water, 1697.